

Віра Явір, к. політ. н.

Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України

ПОЛІЕТНІЧНІСТЬ ДЕРЖАВИ ЯК ФАКТОР ЕТНОПОЛІТИЧНОЇ ДЕЗІНТЕГРАЦІЇ

Vira Yavir, PhD in Political Science

V. M. Koretsky Institute of State and Law of National Academy of Sciences of Ukraine

THE POLYETHNICITY OF THE STATE AS A FACTOR OF ETHNOPOLITICAL DISINTEGRATION

The relationship between the ethnic composition of the population of the state and the probability of disintegration tendencies is studied. The main classifications of states by the ethnic composition of the population are considered. On the example of modern ethnopolitical disintegration processes in the European Union member states (Great Britain and Spain) the assumption that polyethnicity is an objective factor (a prerequisite) for the emergence and implementation of disintegration tendencies has been proved. With the help of comparative analysis it was demonstrated that polyethnic states, regardless of the peculiarities of their formation, remain vulnerable to ethnopolitical and ethnoterritorial demands (autonomy, expansion of the rights of autonomy, separation, separatism) by ethnic communities, while in monoethnic states neither quantity, situation, nor the influence of ethnic communities contribute to the development of ethnopolitical disintegration.

Keywords: ethnic (ethnopolitical) processes, ethnopolitical disintegration, multiethnicity, monoethnicity.

Актуальність вивчення природи етнополітичної дезінтеграції, її суті в умовах сучасного світу беззаперечна. Процеси етнополітичної дезінтеграції не припиняються як на регіональному, так і локальному (внутрішньодержавному) рівні. При чому прямо вони не залежать від економічного, демократичного розвитку держав, їх впливу на міжнародній арені або геополітичного становища. Головний фактор, який об'єктивно гальмує розвиток відцентрових тенденцій в державі, це моноетнічність – відсутність впливових національних меншин. У сучасному світі у будь-якій поліетнічній державі можуть виникнути дезінтеграційні тенденції (вимоги автономізації, етнотериторіальні претензії). У цьому дослідженні спробуємо довести це припущення. Рівень розробки проблематики можемо охарактеризувати як середній. Прикладні аспекти етнополітичної дезінтеграції досліджені (С. Асланов, К. Вітман, В. Дівак, В. Євтух, В. Котигоренко, І. Кресіна, Г. Перепелиця, Н. Ціцуашвілі) значно глибше, ніж теоретичні (Т. Далявська, О. Картунов, О. Маруховська).

Н. Ціцуашвілі вважає, що поліетнічний склад населення став внутрішнім викликом для абсолютної більшості держав. Об'єктивно поліетнічний склад населення сам по собі є потенційною загрозою національній безпеці, оскільки означає можливість виникнення міжетнічних конфліктів на території держави. Дослідник стверджує, що у зв'язку зі зростанням ролі етнічного фактора в політичному процесі набувають особливої актуальності внутрішні деструктивні етнонаціональні процеси (посилення етнічної дискримінації, ксенофобії, міжетнічної ворожнечі), оскільки вони гальмують конструктивні процеси в поліетнічному середовищі, зокрема внутрішню інтеграцію політичної нації, яка включає всіх громадян держави безвідносно до етнічної належності¹. На нашу думку, за певних умов до деструктивних етнонаціональних процесів слід віднести і дезінтеграційні тенденції, оскільки вони загрожують внутрішній єдності етноспільноти, її консолідації, а також в подальшому можуть означати порушення міжнародно-правових принципів територіальної недоторканості та непорушності кордонів суверенної держави.

¹ Ціцуашвілі, Н.І. (2011). Етнополітична безпека: внутрішні виклики в умовах поліетнічності. *Політологічний вісник*, 53, 272.

Звідси випливає, що моноетнічність держави суттєво знижує ймовірність виникнення дезінтеграційних тенденцій на внутрішньодержавному рівні, однак таких країн у сучасному світі дуже мало. В етнополітології існує безліч класифікацій держав за етнічних складом населення. Зустрічаються серед них складні типології, на зразок класифікації Г. Нельссона. Дослідник виокремив 5 груп держав: 1) держави з єдиною нацією-групою (нація формує державу і становить понад 95% її населення – Польща, Японія, Італія, Норвегія, Данія); 2) держави з однією нацією-групою (нація становить від 60 до 95% населення – Китай, Фінляндія, Австрія); 3) держави з однією основною нацією-групою та фрагментованими етносами (нація становить від 40 до 60% населення, решту складають фрагментовані етноси – Судан, Філіппіни, Гана, Афганістан); 4) бінаціональні держави (сформовані двома націями, які становлять від 65 до 96% населення – Таїланд, Бельгія, Конго, Мозамбік); 5) полінаціональні (мультинаціональні) держави (формуються 3-ма і більше етносами, що становлять від 34 до 97% населення – Індія, Нігерія, Ангола)¹. Ця детально розроблена класифікація справедливо відображає етнічний склад населення кожної конкретної держави, є зручною для застосування в етнополітології, оскільки дозволяє точніше спрогнозувати ймовірність виникнення дезінтеграційних тенденцій, однак є дуже суперечливою для використання у практичній політиці. Річ у тому, що різницю між державами з єдиною нацією-групою та з однією нацією-групою доведеться пояснювати і уточнювати в кожному конкретному випадку навіть фахівцям.

Це приклад складної, багатоаспектної класифікації держав за етнічним складом населення. В етнополітології поширені й більш прості класифікації, серед них – запропонована американським соціологом П. ван ден Берге. За нею держави поділяються на: 1) нації-держави, які формуються однією нацією; 2) багатонаціональні держави, які складаються із двох або більше націй; 3) багатоетнічні держави, які формуються двома або більше етносами, що не вимагають власної державності². Незважаючи на простоту цієї класифікації, у нефахівців обов'язково виникнуть запитання до розмежування багатонаціональних та багатоетнічних держав. Тому в політичній науці та практиці найчастіше застосовується зовсім проста типологія, яка поділяє держави на дві групи – 1) поліетнічні, в яких кількість представників інших етноспільнот, відмінних від державотворчого етносу, становить за одними даними більше 5%, за іншими – більше 10%; 2) моноетнічні, де державотворчий етнос (нація) домінує кількісно і становить понад 90% – 95% населення, тоді як кількість представників інших етнічних груп не перевищує 5-10%. У сучасному світі поліетнічних держав більшість.

Ця класифікація є не такою точною, але несуперечливою і зручною для оперування, зокрема в політичному дискурсі. Вона дає підстави стверджувати, що вразливими до дезінтеграційних тенденцій за участю етнічного фактора є саме поліетнічні держави. Етнографічний словник пропонує наступне визначення поліетнічної держави як такої, на території якої одночасно проживає кілька етносів³. У вузькому розумінні цього терміну мова йде про державу, сформовану двома або більшою кількістю етносів незалежно від умов: ці етноси можуть бути рівноправними (Швейцарія, Бельгія), або один домінувати (Росія, Велика Британія), а інші займати підлегле становище (національні, етнічні меншини). Дослідники зазначають, що у більш широкому розумінні цього терміну поліетнічними є фактично усі сучасні держави, бо кожна з них включає щонайменше кілька (найчастіше значну кількість) етноменшинних груп. Фактично, цим самим розмежування зводиться до спрощеної класифікації держав на поліетнічні та моноетнічні, згадану нами вище.

Водночас етнографічний словник фіксує сучасні тенденції, а саме вказує як глобалізований та глокалізований світ позначається на зміні етнічного складу держав. Зокрема для більш широкого розуміння поліетнічності сучасних держав виокремлюється перманентно оновлювана поліетнічність. Явище пояснюється, з одного боку, природною поступовою асиміляцією, розчиненням етнодисперсних груп у державотворчому етносі, яка, з іншого боку, декомпенсується зростаючою відкритістю держав сучасного світу, яка полегшує і навіть стимулює міграційні процеси, завдяки чому в багатьох державах виникають нові етнодисперсні групи. Тобто глобалізований світ не дозволяє етнооб'єднавчим процесам, зокрема асиміляції шляхом поглинання,

¹ Nielsson, G. (1985). States and Nation-Groups: a Global Taxonomy. *New Nationalism in Developed West: towards explanation*. Boston: Allen and Unwin, 30-31.

² Van den Bergh P. (1987). *The Ethnic Phenomenon*. Westport: Greenwood Press, 252-253.

³ Держава поліетнічна. *Українська етнографія: словник*. <<http://etno.us.org.ua/blog/glossary/39.html>> (2017, листопад, 08)

з часом сприяти перетворенню поліетнічних держав на моноетнічні. Нинішня динаміка економічного та політичного життя націй і етносів, а також зростаюче усвідомлення цінності етнокультури дають підстави вченим вважати, що у майбутньому все людство перетвориться на поліетнічну цілісність.

Безумовно, всі поліетнічні держави можна розділити на велику кількість підвидів, в тому числі за допомогою складних багаторівневих класифікацій. Тоді спрогнозувати виникнення і реалізацію дезінтеграційних тенденцій у кожному підвиді можна буде з більшою ймовірністю. Однак етнополітична дезінтеграція – дуже суперечливий і складно прогнозований процес, який може виникнути як в державах, сформованих кількома етносами (націями), так і в державах з основною нацією та кількома національними меншинами. Як слушно зауважує К. Вітман, незважаючи на абсолютно різні передумови етнополітичної дезінтеграції, ще в 2014 р. Євросоюз міг поповнитися новими державами – Шотландією та Каталонією, які вирішили відокремитися від, відповідно, Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії (Великої Британії) та Королівства Іспанії (Іспанії) внаслідок референдумів¹.

Розглянемо роль поліетнічності як фактора дезінтеграції в цих випадках докладніше. В Шотландії референдум про незалежність відбувся 18 вересня 2014 р. цілком мирно, погоджено з Лондоном, і в межах демократичної процедури. Відповідаючи на запитання "Чи повинна Шотландія бути незалежною країною?", 55,3% учасників висловилися – проти, 44,7% – за. Безумовно, Лондон намагався умовити Шотландію відмовитися від відокремлення, однак Шотландська національна партія, яка відстоює ідею незалежності, все-таки домоглася реалізації свого головного програмного пункту – проведення референдуму про незалежність Шотландії. Прем'єр-міністр Великої Британії закликав шотландців не розривати державу на частини, побоюючись, що вона може припинити своє існування як єдина держава за підсумками референдуму². Після невдалого референдуму Шотландська національна партія визнала свою поразку та привітала демократичний вибір шотландського народу, який сказав «ні» дезінтеграції Великої Британії. Питання про доцільність та правомірність знаходження Шотландії у складі Великої Британії постало ледь не з моменту укладення союзу з Англією. Акт про унію або Акт про союз 1707 р. (Acts of Union) був схвалений обома парламентами Англії і Шотландії і передбачав створення єдиної союзної держави – Великої Британії. Раніше обидві держави, до того ж очолювані одним монархом (починаючи з шотландського короля Якова VI, який успадкував англійський престол), політики намагалися об'єднати впродовж 100-та років, але це вже приклад етнополітичної інтеграції. Так чи інакше референдум в Шотландії 2014 р. може розглядатися як приклад мирної спроби реалізації етнополітичної дезінтеграції поліетнічної держави, сформованої кількома націями, які, втім, шляхом демократичної процедури волевиявлення вирішили залишатися єдиною державою.

Натомість референдум про незалежність Каталонії є прикладом дезінтеграції поліетнічної держави, сформованої основною нацією, яка має фрагментарний склад і поділяється на велику кількість корінних субетносів. Основними субетносами сучасної Іспанії, які формують іспанську націю, є каталонці (15,6%), андалусійці (15,6%), кастильці (11,1%), валенсійці (9,7%), галісійці (7,4%), баски (5,6%). Але при цьому вони можуть навіть не називати себе іспанцями – настільки вираженою в Іспанії є регіональна самосвідомість. Річ у тому, що Іспанія належить до найбільш децентралізованих держав, хоч і є унітарною за адміністративно-територіальним устроєм. Іспанія складається з 17 автономій, що вказує на проміжну форму, яка на практиці перебуває між унітарною державою та федерацією. Періодично автономії вимагають ще більшого розширення прав від Мадриду аж до відокремлення (Каталонія, Країна Басків). Частина населення автономних спільнот взагалі не вважає себе іспанцями, незважаючи на громадянську належність. Вчені пов'язують процес формування та посилення регіональних етнічних ідентичностей в автономіях Іспанії з відцентровими тенденціями – процесами автономізації та заохоченням вивчення місцевих мов (арагонська, каталонська). Натомість Конституція Іспанії утверджує принцип єдності політичної іспанської нації. Ст. 2 стверджує, що «Конституція базується на непорушній єдності іспанської

¹ Вітман, К.М. (2015) Тенденції етнополітичної дезінтеграції в європейському просторі. *Актуальні проблеми політики*, 54, 28.

² EU referendum: Scotland backs Remain as UK votes Leave. *BBC News*. <<http://www.bbc.com/news/uk-scotland-scotland-politics-36599102>> (2017, листопад, 10)

нації, єдиній та неподільній для всіх іспанців Батьківщині; вона визнає і гарантує право на автономію національностей і районів, їх складових та солідарність між ними»¹.

Однак Каталонська автономія в 2017 р. здійснила чергову спробу вийти зі складу Іспанії шляхом проведення референдуму про незалежність. Раніше у 2009-2010 рр. в автономній спільноті були проведені консультативні референдуми, на яких підтримали незалежність автономії понад 90% виборців, однак завдяки зусиллям Мадриду з блокування дезінтеграційних тенденцій через Конституційний Суд вони не мали жодної юридичної сили. У січні 2013 р. парламент Каталонії ухвалив Декларацію про суверенітет Каталонії, якою передбачив право на самовизначення регіону у межах демократичної процедури, однак Конституційний суд Іспанії призупинив дію цього політичного документу також.

Втім, політичні сили Каталонії, що виступають за незалежність, не відмовилися від своїх намірів. На позачергових виборах 2015 р. в регіоні вони сформували коаліцію *Junts pel sí* (у пер. – Разом за «так»), яка підготувала і законодавчо визначила процедуру відокремлення (виходу зі складу Іспанії) – Закон «Про правову та установчу транзитивність Республіки Каталонія» (*la Ley de Transitoriedad Jurídica y Fundacional de la República Catalana*)². Документ передбачив проведення референдуму про незалежність, перехідний період, протягом якого мало відбутися відокремлення Каталонії від Іспанії, конституційний процес – напрацювання та прийняття Конституції Республіки Каталонія. Незважаючи на те, що цей закон автономії було скасовано в судовому порядку, референдум щодо незалежності Каталонії відбувся 1 жовтня 2017 р. На ньому за вихід зі складу Іспанії проголосувало 90,18% учасників референдуму. Офіційний Мадрид не визнав результатів цього волевиявлення, більше того – намагався силовими засобами не допустити його проведення, що дало підстави владі Каталонії вказати на ознаки недемократичності в діях уряду. Тож, 27 жовтня 2017 р. парламент проголосив незалежність Республіки Каталонія.

Попри це самопроголошена держава не здобула підтримки в Євросоюзі. Президент Європейського парламенту А. Таяні спрогнозував, що жодна країна Європи не визнає незалежність Каталонії від Іспанії. «Каталонія є іспанською проблемою, а не європейською проблемою. Європа виступає за діалог, але це – проблема Іспанії», – порадив глава Європарламенту шукати вихід з Каталонського конфлікту у межах іспанського законодавства та іспанської Конституції³. Що і було зроблено – уряд Іспанії провів спеціальне засідання, на якому вдався застосування ст. 155 Конституції, яка передбачає процедуру призупинення автономії Каталонії для відновлення конституційного ладу. Точніше, у ст. 155 Основного Закону Іспанії йдеться про те, що якщо автономна спільнота не виконує зобов'язань, покладених на неї Конституцією та іншими законами або діє в такий спосіб, що серйозно суперечить загальним інтересам Іспанії, то після попередньої вимоги до голови автономної спільноти за згодою абсолютної більшості Сенату в разі, коли ця попередня вимога не буде задоволена, уряд може вжити заходів до того, щоб змусити автономну спільноту виконати зазначені зобов'язання, або вжити заходів, необхідних для захисту загальнодержавних інтересів⁴. Положення цієї статті виписані таким чином, щоб залишити уряду Іспанії поле для маневру залежно від характеру порушень з боку автономії, – підкреслює К. Вітман⁵. Адже в Іспанії не лише Каталонія підживлює дезінтеграційні тенденції, вимагаючи розширення автономного статусу. Тож, характер дій та обсяг застосування засобів для відновлення конституційного ладу і блокування спроб сецесії автономних спільнот в кожному випадку буде різний, залежно від ситуації, і це неможливо передбачити в Конституції держави. Сенат Іспанії призупинив автономію Каталонії, призначив тимчасового керівника регіону замість колишнього очільника Женералітету Каталонії К. Пучдемона, який разом кількома міністрами мігрував за кордон.

¹ *Constitucióyn Espacola art. 2 (Senado de Espaca). Pògina principal de la web del Senado de Espaca* <<http://www.senado.es/web/conocersenado/normas/constitucion/index.html>> (2017, листопад, 10).

² *Una miniconstitucióyn para dos dnas despuyes del 1-0 El Pais.* <https://elpais.com/ccaa/2017/09/07/catalunya/1504780420_505960.html> (2017, листопад, 11).

³ *Tajani: "En Europa nadie va a aceptar la independencia de Cataluca" Radio Cope* <http://www.cope.es/noticias/herrera-cope/tajani-europa-nadie-aceptar-independencia-cataluna_160569> (2017, листопад, 11).

⁴ *Constitucióyn Espacola art. 155 (Senado de Espaca) Pògina principal de la web del Senado de Espaca* <<http://www.senado.es/web/conocersenado/normas/constitucion/index.html>> (2017, листопад, 10).

⁵ Вітман, К.М. (2017). Сецесія Каталонії як невдала спроба дезінтеграції Іспанії. *Актуальні проблеми політики*, 59, 36.

Приклад референдуму в Шотландії, на якому виборці сказали «ні» незалежності, але який був визнаний Великою Британією, свідчить про вищий рівень демократії в Великій Британії, ніж Іспанія, яка не дозволила каталонському етносу спробувати сформувати власну державу шляхом проведення референдуму про незалежність, заблокувавши спробу дезінтеграції держави. Обидва референдуми – в Каталонії і в Шотландії є втіленням дезінтеграційних тенденцій в поліетнічних країнах Євросоюзу. Іспанія і Велика Британія належать до різних видів поліетнічних держав, практично за всіма розглянутими вище класифікаціями, окрім спрощеної, яка ділить держави на поліетнічні та моноетнічні. Це свідчить про те, що незалежно від типу формування (однією нацією і національними меншинами, основною, але фрагментованою нацією, кількома націями (етносами)) поліетнічна держава є вразливою до дезінтеграційних тенденцій, особливо у випадку децентралізації, автономізації та розширення прав регіону, населеного етносом, що вимагає відокремлення та створення (відновлення) власної держави. Каталонія мала статус автономної спільноти з досить широкими правами в складі Іспанії (Королівства Іспанії), Шотландія є складовою Об'єднаного Королівства Великої Британії та Північної Ірландії. Хоча остання ніколи не була ні автономною, ні федеративною одиницею Великої Британії і більше не є королівством, політичний статус Шотландії визначають як дуже близький до статусу окремої держави. Це дає підстави виокремлювати поряд з поліетнічністю й інші фактори розвитку дезінтеграційних тенденцій, а саме – статус етносу, який намагається відокремитися, в державі, а також статус території його проживання. Однак цю припущення буде перевірено в подальших дослідженнях.

Показово, що поліетнічність визначається дослідниками не лише, як ситуація співіснування у рамках однієї структурованої людської спільноти (етнополітичний, етносоціальний організм) осіб різного етнічного походження, носіїв різних етнокультурних традицій, етнічного менталітету. В. Євтух визначає поліетнічність також як концепцію, яка стверджує, що різні етнічні й мовні групи можуть безконфліктно у взаємодії проживати у межах однієї держави й розвивати свої мови та культури¹. Це також є питання окремого дослідження – які фактори нівелюють дезінтеграційний потенціал етнічності для держави як етнополітичної системи та етнополітичної форми організації життя етноспільнот. Наразі припускаємо, що це демократичний режим, високий рівень задоволення прав етноспільнот, інтегрованість держави в регіональні утворення, відсутність історичних та сучасних етнополітичних конфліктів.

Що ж стосується моноетнічних держав, вони автоматично є невразливими до етнічних відцентрових домагань, оскільки в них домінує одна нація з незначними вкрапленнями національних меншин або мігрантських етносів, які не висувають етнотериторіальних претензій. Моноетнічною або моноетнонаціональною визначається держава, яка оформилася як етнічна територія одного етносу, який в ході націогенезу сформував державу за незначної частки національних меншин. Умовно моноетнічними державами можна вважати Японію, Південну та Північну Корею, В'єтнам. Умовно, тому що їх моноетнічний статус також можна поставити під сумнів, адже у сучасному світі поліетнічність посилюється внаслідок інтенсифікації міграційних процесів. Йдеться про формування на основі мігрантського компоненту нових етнічних спільнот всередині моноетнічної держави. Крім того, у всіх моноетнічних державах все ж буде присутня хоч і незначна частка національних меншин.

Одним критерієм визначення держави як моноетнічної слугує їх вплив та становище в державі. Кілька груп національних меншин, кількість представників яких не перевищує 10%, які не мають вирішального впливу на політику, державний курс та процес прийняття рішень, не дозволяють зарахувати таку державу до поліетнічних. На користь моноетнічності держави свідчить також домінуюче становище державотворчого етносу (нації) у всіх сферах життя. Оскільки національні меншини в моноетнічних державах, незалежно від типу розселення – дисперсного чи компактного, не мають впливу на порядок денний держави, вони не політизують етнічність, не висувають вимог щодо автономізації. А, отже, не сприяють розвитку дезінтеграційних тенденцій.

Тож, можна простежити прямий зв'язок між етнічним складом населення держави та ймовірністю виникнення дезінтеграційних тенденцій. На прикладі сучасних етнополітичних дезінтеграційних процесів в державах-членах Європейського Союзу (Великій Британії, яка ще не реалізувала процедуру виходу зі складу ЄС, та Іспанії) було доведено припущення про те, що

¹ Євтух, В. (2012). Багатоетнічність. *Етнічність: енциклопедичний довідник*. Київ: Фенікс, 34.

поліетнічність є об'єктивним фактором (обов'язковою передумовою) виникнення та реалізації дезінтеграційних тенденцій. За допомогою порівняльного аналізу було продемонстровано, що поліетнічні держави, незалежно від особливостей їх формування, залишаються вразливими до етнополітичних і етнотериторіальних відцентрових вимог (автономізації, розширення прав автономії, відокремлення, сепаратизму) з боку етнічних спільнот, тоді як в моноетнічних державах ні кількість, ні становище, ні вплив етноспільнот не сприяють розвитку етнополітичної дезінтеграції.

References:

1. Constituciyón Espacola (Senado de Espaca) *Página principal de la web del Senado de Espaca* <<http://www.senado.es/web/conocersenado/normas/constitucion/index.html>> (2017, November, 10).
2. Derzhava polietnichna [Multiethnic state] *Ukrayinska etnografiya: slovnyk – Ukrainian ethnography: dictionary*. <<http://etno.us.org.ua/blog/glossary/39.html>> (2017, November, 8) [in Ukrainian].
3. EU referendum: Scotland backs Remain as UK votes Leave *BBC News*. <<http://www.bbc.com/news/uk-scotland-scotland-politics-36599102>> (2017, November, 10).
4. Nielsson G. (1985) States and Nation-Groups: a Global Taxonomy *New Nationalism in Developed West: towards explanation*. Boston: Allen and Unwin, 30-31.
5. Tajani: "En Europa nadie va a aceptar la independencia de Cataluña" *Radio Cope* <http://www.cope.es/noticias/herrera-cope/tajani-europa-nadie-aceptar-independencia-cataluna_160569> (2017, November, 11).
6. Tsitsuashvili N.I. (2011) Etnopolitychna bezpeka: vnutrishni vyklyky v umovah polietnichnosti [Ethnopolitical security: internal challenges in the context of multiethnicity] *Politologichnyj visnyk – Political Science Herald*, 53, (s.272) [in Ukrainian].
7. Una miniconstituciyón para dos días después del 1-O *El País*. <https://elpais.com/ccaa/2017/09/07/catalunya/1504780420_505960.html> (2017, November, 11).
8. Van den Berghe P. (1987) *The Ethnic Phenomenon*. Westport: Greenwood Press, 252-253.
9. Vitman K. M. (2015) Tendentsiyi etnopolitychnoyi dezintegraciyi v Jevropejskomu prostori [Ethnopolitical disintegration's trends on European space]. *Aktualni problemy polityky – Actual problems of politics*, 54, 28. [in Ukrainian].
10. Vitman K.M. (2017) Secesiya Kataloniyi jak nevdala sprobá dezintegraciyi Ispaniyi [The Secession of Catalonia as an Unsuccessful Attempt to Disintegrate Spain] *Aktualni problemy polityky – Actual problems of politics*, 59, (s.36) [in Ukrainian].
11. Yevtux V. (2012) Bagatoetnichnist [Multiethnicity]. *Etnichnist: encyklopedychnyj dovidnyk – Ethnicity: an encyclopedic guide*. Kyiv: Feniks (s. 34) [in Ukrainian].